



Wojciech Świeboda

 <https://orcid.org/0000-0002-5265-5784>

Uniwersytet Jagielloński, Biblioteka Jagiellońska

Metody chrztu pogan w opiniach polskiej elity intelektualnej w czasach chrystianizacji Litwy i Żmudzi (koniec XIV–połowa XV wieku)*

Methods of Baptising Pagans in the Opinions of the Polish Intellectual Elite during the Christianisation of Lithuania and Samogitia (Late 14th–mid-15th Century)

Abstrakt

Artykuł poświęcony jest metodom chrztu udzielanego osobom dorosłym oraz organizacji akcji chrystianizacyjnej prowadzonej przez stronę polską na Litwie i Żmudzi od końca XIV do połowy XV wieku. Omówiono procesy masowego nawracania ludności pogańskiej po przyjęciu chrztu przez wielkiego księcia litewskiego Jagiełłę, które znamy z relacji Jana Długosza, delegatów polskich i litewskich na soborze w Konstancji, listów dostojników kościelnych oraz mów dyplomatycznych wygłoszonych przez

Abstract

The article investigates the methods of adult baptism and the organization of the Christianization campaign that the Polish side conducted in Lithuania and Samogitia from the late 14th century to the mid-15th century. It discusses the mass conversion of the pagan populace after the baptism of Jogaila, the Grand Duke of Lithuania, as documented by Jan Długosz, Polish and Lithuanian representatives at the Council of Constance, letters from church officials, and envoys' diplomatic speeches. The rulers of

* Artykuł powstał dzięki środkom pozyskanym w ramach projektu „Poganie i chrześcijaństwo. Chrześcijaństwo w Królestwie Czeskim i Królestwie Polskim w średniowieczu”, finansowanego przez NCN Weave-UNISONO nr 2021/03/Y/HS3/00052.

posłów. Metody stosowane przez władców państwa polsko-litewskiego oraz misjonarzy opierały się na wzorcach wczesnośredniowiecznych, wedle których nawracanie miało się dokonywać poprzez głoszenie Słowa Bożego i prezentowanie wysokiej postawy moralnej przy równoczesnym poszanowaniu wolnej woli pogan. Właśnie ten model misyjny spotkał się z uznaniem uczonych polskich.

W dalszej części przedstawione zostały zalecenia dotyczące przebiegu chrztu dorosłych, czyli nawróconych pogan. Odpowiednie instrukcje znalazły się w statutuach synodalnych różnych diecezji oraz w podręczniku pastoralnym *Tractatus sacerdotalis* napisanym przez Mikołaja z Błonia ok. 1430 roku. Podkreślano w nich konieczność uprzedniego przygotowania katechumena do przyjęcia sakramentu oraz sam przebieg ceremonii chrzcielnej. Przytoczone zostały również różne uwagi ówczesnych uczonych polskich na temat warunków i formy udzielania chrztu. Co istotne, ich wypowiedzi nie ograniczały się jedynie do teoretycznych rozważań, ale przekładały się na praktykę duchowieństwa.

Słowa kluczowe: metody chrztu, chrystianizacja, poganie

the Polish-Lithuanian state and missionaries adhered to early medieval models, which posited that conversion could be accomplished by preaching the Word of God and demonstrating high moral standards, while also respecting the free will of the pagans. This missionary model has been recognised by Polish scholars.

The subsequent section delineates the processes for the baptism of adults, who are pagans who have been converted. Relevant instructions were included in the synodal statutes of various dioceses and in the pastoral handbook *Tractatus sacerdotalis* written by Nicholas of Błonie around 1430. These emphasized the importance of the catechumen's prior preparation for the sacrament, as well as the actual execution of the baptismal ceremony. Additionally, numerous comments by Polish scholars regarding the conditions and manner of administering baptism were referenced. Significantly, the clergy translated their statements into practical application, rather than restricting them to theoretical considerations.

Keywords: methods of baptism, Christianization, pagans

Posługa misyjna stanowi jeden z głównych filarów chrześcijaństwa. Znak przynależności do wspólnoty wiernych jest przyjęcie chrztu – pierwszego z siedmiu sakramentów. Zgodnie z nauczaniem ojców Kościoła jedynie chrzest daje szansę na zbawienie. Ten, kto go nie przyjął, pozostawał, ich zdaniem, w stanie potępienia, a więc śmierci wiecznej już za życia¹. Podstawę obrzędu chrzcielnego stanowiło zanurzenie osoby chrzczonej w wodzie i wypowiedzenie stosownej formuły odwołującej się do Trójcy Świętej, ewentualnie do Syna i Ducha Świętego. Sam rytuał różnił się w zależności od miejsca i czasu,

¹ *Decretum magistri Gratiani*, pars: *De consecr.*, D. 4, c. 1, in: *Corpus Iuris Canonici*, t. 1, ed. Ae. Friedberg, Lipsiae 1879, kol. 1361. Zob. S. Bylina, *Człowiek i zaświaty. Wizje kar pośmiertnych w Polsce średniowiecznej*, Upowszechnianie Nauki-Oświata UN-O, Warszawa 1992, s. 39; B. Sesboüé, *Poza Kościołem nie ma zbawienia. Historia formuły i problemy interpretacyjne*, tłum. A. Kuryś, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów W drodze, Poznań 2007, s. 21–34.

niemniej do stałych elementów – poza wymienionymi – należało namaszczenie olejem, czynienie znaku krzyża oraz zakładanie białej szaty po chrzcie².

Od czasów pierwszych apostołów konwersje miały zarówno charakter indywidualny, jak i masowy, a troska Kościoła o pozyskanie nowych wiernych nie słabła nawet podczas największych kryzysów papieżstwa – ani w pierwszej połowie X wieku (tzw. *saeculum obscurum*), ani w czasie schizmy zachodniej od lat 70. XIV wieku do początków XV stulecia³. O ile nawracanie jednostek odbywało się zgodnie ze wzorcami zawartymi w Ewangelii, o tyle nowym wyzwaniem dla Kościoła był chrzest władców świeckich. W efekcie oznaczał on bowiem ustanowienie nowego porządku w całym państwie. Panujący stawał się pomazańcem Bożym, do którego zadań należały troska o zbawienie swoich poddanych i umożliwienie głoszenia Słowa Bożego na terenach mu podległych. W państwie chrześcijańskim uznającym zwierzchnictwo Stolicy Apostolskiej ustanawiane były struktury administracji kościelnej, a prawo świeckie musiało być dostosowane do przepisów prawa kanonicznego. W takich warunkach nie mogło być mowy o tolerancji wobec kultu politeistycznego⁴. Zasadne stawały się wówczas pytania: czy pogan, którzy nie chcą dobrowolnie przyjąć nowej wiary, można ochrzcić wbrew ich woli? czy chrzest ma nastąpić przed ewangelizacją, czy po niej? Kanony prawne nie dawały satysfakcjonujących odpowiedzi, stąd istotne znaczenie miały wypowiedzi osób należących do elity intelektualnej. Podstawowe zagadnienia przez nie rozpatrywane stanowiły kwestie sposobu prowadzenia misji wśród innowierców, przygotowania do obrzędu chrzcielnego, sama formuła chrztu i dalsze postępowanie wobec neofitów. Na ogół uczeni nie wskazywali wprost, czy dany przepis miał odnosić się do pogan, żydów czy chrześcijan innych obrządków, w związku z czym

² J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła*, t. 1: *Od początków do roku 600*, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1984, s. 69–70. O chrzcie w pierwszych wiekach chrześcijaństwa zob. T. Maertens, *Histoire et pastorale du rituel du catéchuménat et du baptême*, Bruges 1962. Komplementarny wykład na temat ewolucji form i warunków udzielania sakramentu chrztu świętego zob. P. Cramer, *Baptism and Change in the Early Middle Ages c. 200–c. 1150*, Cambridge University Press, Cambridge 1993. Inne wartościowe pozycje dotyczące chrztu w Kościele katolickim wymienia: E. Ferguson, *Baptism in the Early Church. History, Theology, and Liturgy in the First Five Centuries*, Eerdmans Publishing Co., Michigan 2009, s. 11–22.

³ W.H. Carroll, *Historia chrześcijaństwa*, t. 2: *Budowanie chrześcijaństwa*, tłum. J. Przybył, Wydawnictwo Wektory, Wrocław 2010, s. 424–432; W. Świeboda, *Neofici w Polsce i na Litwie w dobie kryzysu Kościoła na przełomie XIV i XV wieku*, w: *Ecclesia semper reformanda. Kryzysy i reformy średniowiecznego Kościoła*, red. T. Gałuszka OP, T. Graff, G. Ryś, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Kraków 2013, s. 372.

⁴ J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła...*, s. 190–193; E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, wyd. 2, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, s. 80–92; M. Stachura, *W poszukiwaniu istoty „przestępstwa” innowierców – studia nad terminologią ustaw wymierzonych w niekatolików wydanych w latach 364–450/455*, w: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności*, red. T. Derda, E. Wipszycka, t. 5, Universitas, Kraków 2004, s. 219–220.

postanowienia te traktowane były jako rozwiązania uniwersalne. W początkach XV wieku najwięcej uwagi poświęcano jednak pogańskim Litwinom i Żmudzinom, którzy przyjmowali chrzest masowo, co dawało nadzieję na szybką chrystianizację tej części Europy.

Od czasów Grzegorza Wielkiego (zm. 604) misje były prowadzone pod patronatem papieża w porozumieniu z władzami świeckimi⁵. Niekiedy sami władcy podejmowali inicjatywę szerzenia wiary wśród pogan, nie zawsze kierując się zaleceniami kościelnymi dotyczącymi metod udzielania chrztu. Chrystianizacja przybrała nowe oblicze – do pokojowych misji prowadzonych przez misjonarzy w jednych częściach świata dochodziły także podboje i przymusowe chrzty w innych⁶. W uchwałach IV synodu w Toledo (633) znalazł się jednoznaczny zapis o zakazie przymuszania do przyjęcia chrztu, choć równocześnie zdecydowano, że neofici, którzy stali się ofiarami przymusowych chrztów, nie mogą powrócić do swoich poprzednich wierzeń. W ten sposób uczestnicy synodu uznali zasadę, że wprowadzić zmuszanie do chrztu jest niedopuszczalne, ale jeśli już do takiej sytuacji dojdzie, to sam chrzest jest ważny. Kазus ten znalazł się pośród kanonów *Dekretu* Gracjana⁷, opracowanego w połowie XII wieku, i w związku z tym stał się przepisem obowiązującym powszechnie w całym Kościele. Równocześnie część teologów podkreślała, że do ważności sakramentu konieczna jest wolna wola przyjmującego⁸.

Chrzest władcy litewskiego w 1386 roku i symboliczne ochrzczenie całego księstwa w roku następnym stanowiły niemal wzorcową realizację średniowiecznej teorii misyjnej opierającej się na wskazówkach opracowanych w VIII wieku przez wybitnego teologa Alkuina i powstałych niezależnie od nich protokołach patriarchy Akwilei Paulina II. Model ten stosowali w praktyce także mnisi iroszkoccy. Według nich wiara miała być aktem wolnej woli, a nie przymusu. Do jej przyjęcia należało zachęcać poprzez nauczanie o zbawieniu i równocześnie wzbudzać lęk przed potępieniem. Pierwszym zadaniem misjonarzy miało być zaznajomienie z prawdami religii chrześcijańskiej,

⁵ M.D. Knowles, D. Obolensky, *Historia Kościoła*, t. 2: 600–1500, tłum. R. Turzyński, Warszawa 1988, s. 13–20; P. Riché, *Od Grzegorza Wielkiego do Pepina Krótkiego (od VII do połowy VIII wieku)*, w: *Historia chrześcijaństwa*, t. 4: *Biskupi, mnisi i cesarze, 610–1054*, red. G. Dagron, P. Riché, A. Vauchez, tłum. A. Kuryś, Wydawnictwo Krupski i S-ka, Warszawa 1999, s. 491–530.

⁶ Literatura poświęcona chrystianizacji poszczególnych ludów europejskich w pierwszym tysiącleciu i na początku kolejnego jest bardzo bogata. Wymienić można: J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, wyd. 2, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010; *Chrzystianizacja Europy. Kościół na przełomie I i II tysiąclecia*, red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2014.

⁷ *Decretum magistri Gratiani...*, D. 45, c. 5, kol. 161–162.

⁸ W XIII w. istotny głos w tej sprawie zabrał Tomasz z Akwinu – zob. Thomas de Aquino, *Summa theologiae*, pars III, q. 68, a. 7, in: *S. Thomae Aquinatis Summa theologiae*, vol. 5, Taurini 1928, s. 58–59.

po którym następował chrzest właściwy wraz z wyznaniem wiary chrześcijańskiej, a ostatnim etapem była katechizacja mająca na celu nauczanie zasad moralnych⁹. W polskiej dyplomacji szczególnie chętnie podkreślano skuteczność właśnie tej metody.

Pod koniec XIV i w początkach XV wieku większa część mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego należała do Kościoła prawosławnego, niemniej na ziemiach litewskich wyruszali też misjonarze z metropolii gnieźnieńskiej, wywodzący się głównie z zakonów dominikanów i franciszkanów, by nauczać wiary chrześcijańskiej w obrządku łacińskim¹⁰. Równocześnie państwo litewskie niemal każdego roku musiało odpierać ataki zbrojne Krzyżaków i rycerzy ich wspierających, którzy dążyli do podboju pogan. Bracia zakonnicy wyrażali przekonanie, że tylko w ten sposób można podporządkować niewiernych władzy Kościoła. Uważali przy tym, że poganie poprzez kult bożków nieustannie bluźnią imieniu Bożemu, na co chrześcijanie nie mogą pozwolić. Ewangelizacja ich zdaniem jest możliwa dopiero wówczas, gdy zostanie ustanowiona administracja kościelna na podbitych ziemiach¹¹.

Symboliczny akt chrztu całego państwa litewskiego w 1387 roku powodował, że od tamtej pory władze państwowe i świeckie przejmowały odpowiedzialność za dalszy przebieg procesu chrystianizacji. Na początkowym etapie w akcję zaangażował się bezpośrednio król Władysław Jagiełło, który osobiście uczestniczył w katechizacji swoich poddanych. Mikołaj Kozłowski¹², a za nim Jan Długosz¹³ przypisali monarsze przełożenie Symbolu Apostolskiego i modlitwy *Ojcze nasz* z języka łacińskiego na litewski. Obecność głowy państwa miała szczególne znaczenie dla powodzenia misji, ponieważ autorytet nowo ochrzczonego władcy i jego świadectwo przyjęcia nowej religii niepomiaralnie skuteczniej oddziaływały na poddanych niż jakiegokolwiek inne metody. Zwiększeniem bezpośredniej działalności króla polskiego była fundacja biskupstwa wileńskiego wraz z ustanowieniem kapituły katedralnej oraz utworzenie sieci parafialnej. Dalsze fundacje kościołów i klasztorów były z kolei zasługą wielkiego księcia litewskiego Witolda¹⁴.

⁹ M. Rechowicz, *Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XIV wieku)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. M. Rechowicz, Lublin 1974, s. 23–26; S. Bylina, *Człowiek i zaświaty...*, s. 35–37.

¹⁰ M. Kosman, *Od chrztu do chrystianizacji. Polska – Ruś – Litwa*, Książka i Wiedza, Warszawa 1992, s. 116–126.

¹¹ S. Kwiatkowski, *Zakon niemiecki w Prusach a umysłowość średniowieczna. Scholastyczne rozumienie praw natury a etyczna i religijna świadomość Krzyżaków około 1420 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1998, s. 153–156.

¹² CE, t. 2, nr 221, s. 327.

¹³ *Annales*, lib. 10, s. 160.

¹⁴ B. Kumor, *Organizacja diecezji litewskich do końca XV wieku*, w: *Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*, red. M.T. Zahajkiewicz, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1990, s. 77–87.

W procesie chrystianizacji Litwy można wyróżnić dwa wyraźne etapy. W 1387 roku w Wilnie chrzest przyjęła elita litewska. Był to akt jednorazowy i ograniczony do wąskiej grupy najbardziej wpływowych osób w kraju. Drugi etap to długofalowa akcja misyjna wśród ludności miejscowej, która trwała przez wiele lat¹⁵. Jan Długosz detalicznie opisał przebieg chrztu mieszkańców Wilna utrwalony zapewne w tradycji ustnej. W celu wykazania wyższości Boga chrześcijańskiego nad bóstwami pogańskimi Jagiełło i Witold wydali nakaz zniszczenia miejsc kultu pogańskiego. W tym przypadku było to wygaszenie świętego ognia, zburzenie ołtarzy, wycinanie świętych gajów i wytępienie węży czczonych przez pogan jako bóstwa opiekuńcze. Lud przez kilka dni nauczany był zasad wiary. Chrztu udzielano masowo, osobno mężczyznom, a osobno kobietom. Katechumenów ustawiono w rzędach, po czym każdy z nich został pokropiony wodą i przybrał nowe, chrześcijańskie imię. Na koniec nowo ochrzczeni otrzymywali białą szatę. Tyle o tym wydarzeniu pisze Długosz¹⁶, a jego przekaz w większości pokrywa się z przedstawioną w 1416 roku na soborze w Konstancji relacją polskich delegatów¹⁷. Jediną wątpliwość może budzić opisany przez kronikarza sposób chrzczenia. Wątpliwe, aby duchowni rzeczywiście kropili katechumenów wodą, nawet jeśli to miało by przyspieszyć procedurę chrzcielną. Krzyżacy, którzy starali się deprecjonować chrzest Litwinów na wszystkie możliwe sposoby, nie wytykali Polakom stosowania tej niekanonicznej metody¹⁸. Naśmiewali się natomiast, że Litwini chętnie zanurzali się w wodzie, ponieważ od dawnych lat byli przyzwyczajeni do kąpieli, a niektórzy chrzcili się po kilka razy, by dostać więcej darmowych szat¹⁹. Z kolei na temat chrztu pogańskich Żmudzinów posiadamy wiarygodne informacje z wysłanego na sobór w Konstancji listu biskupów Jana Rzeszowskiego i Piotra Wysza. Pisali oni o pełnym zanurzeniu w wodzie²⁰. Jest niemal pewne, że taka sama metoda stosowana była także podczas chrztu Litwinów.

Przebieg chrystianizacji Żmudzi po pokoju toruńskim (1411) został opisany przez Jana Długosza w bardzo podobny sposób. Ponownie na odzyskane ziemie udał się osobiście król, by przekonać ludność pogańską do nowej wiary. Akcja niszczenia kultu pogańskiego przebiegała tak samo jak na Litwie²¹.

¹⁵ M.T. Zahajkiewicz, *Chrzest Litwy*, w: *Chrzest Litwy...*, s. 39–40; L. Korczak, *Chrzystianizacja Litwy za panowania Władysława Jagiełły*, w: *Święta Jadwiga Królowa a chrystianizacja Litwy*, red. H. Byrska, J. Dziasek, Parafia pw. Świętej Jadwigi Królowej, Kraków 2010, s. 51–52.

¹⁶ *Annales*, lib. 10, s. 160–161.

¹⁷ CV, s. 1006.

¹⁸ J. Fijałek, *Kościół rzymskokatolicki na Litwie*, w: *Chrzystianizacja Litwy*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1987, s. 142–144.

¹⁹ CV, s. 1030.

²⁰ CE, t. 2, nr 78, s. 94.

²¹ *Annales*, lib. 11, s. 21–24.

Pewnych dodatkowych informacji dostarcza relacja Żmudzinów, którzy przybyli na sobór w Konstancji. W ułożonej w lutym 1416 roku przez nieznanego z imienia uczonego związanego z dworem Jagiełły i Witolda skardze mowa jest o kaznodziejach, którzy nauczali lud zasad wiary oraz szacunku i miłości do bliźniego²². Według uczonego decyzja o przyjęciu chrztu przez Żmudzinów była efektem Bożego oświecenia, a bezpośrednim impulsem – nauka o zbawieniu duszy²³. Z kolei we wspomnianej już skardze posłów polskich, ułożonej prawdopodobnie przez Piotra Wolframa²⁴, pojawia się informacja o formie udzielania chrztów zbiorowych. Katechumenów, których liczba miała być ogromna, dzielono według płci na mniejsze grupy. Następnie do każdej z nich podchodzili kapłani i udzielali chrztu. Autor dzieła zwrócił uwagę na konieczność dalszych prac duszpasterskich, aby umacniać wiarę wśród nowo ochrzczonych i ewangelizować tych, którzy jeszcze nie przyjęli chrztu²⁵. Z kolei, aby nie zniechęcać neofitów do trwania w nowej wierze, zwolniono ich na pewien czas od płacenia danin na rzecz biskupa. Ciężar utrzymania Kościoła na Żmudzi przejął Witold²⁶.

W korespondencji urzędowej oraz mowach dyplomatycznych strona polska chętnie podkreślała zasługi króla Władysława Jagiełły i wielkiego księcia Witolda na polu misyjnym na Litwie i Żmudzi. W mowie soborowej wygłoszonej przez biskupa poznańskiego Andrzeja Łaskarzyca w grudniu 1415 roku z okazji przybycia delegacji ochrzczonych Żmudzinów ukazana została skuteczność pokojowego nawracania przez obu władców, którzy dawali świadectwo wiary swoim przykładem i dążeniem do prawdy. Apostolskiej postawie monarchów przeciwstawiona została metoda Krzyżaków kierujących się żądzą podbojów²⁷. Inni uczeni – Paweł Włodkowic podczas soboru w Konstancji²⁸ i Mikołaj Koźłowski w czasie soboru w Bazylei²⁹ – podkreślali fakt dobrowolnych masowych konwersji Litwinów i Żmudzinów, które były efektem bezpośredniego świadectwa wiary obu władców. Obraz Władysława Jagiełły jako apostoła pogańskich Litwinów i Żmudzinów utrwalił się w mowach dyplomatycznych na długie lata³⁰.

²² CV, s. 1018.

²³ Tamże, s. 1019.

²⁴ P. Bar, *Dwie wersje skargi „Propositio Polonorum” oraz kwestia jej genezy*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2020, 24, s. 30–33.

²⁵ CV, s. 1006.

²⁶ J. Kurtyka, „*Senex ambulans*”. Arcybiskup lwowski Jan Rzeszowski (1345/46–1436), „*Nasza Przyszłość*” 1992, 77, s. 71.

²⁷ *Acta concilii Constantiensis*, vol. 2, ed. H. Finke, Münster 1923, s. 266–268.

²⁸ Traktat *Saevientibus* – zob. L. Ehrlich, *Pisma wybrane Pawła Włodkowica*, t. 1, Warszawa 1968, s. 4.

²⁹ Mowa żałobna po śmierci Władysława Jagiełły w 1434 r. – zob. CE, t. 2, s. 326–327.

³⁰ W. Świeboda, *Innowiercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV wieku. Pogaństwo, żydzi, muzułmanie*, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Kraków 2013, s. 221–239.

Przepisy prawne dotyczące form chrztu innowierców wywodzą się ze źródeł kościelnych o charakterze normatywnym. Pewne zdawkowe, ogólne informacje na temat chrztu dorosłych znajdują się w statutach synodalnych z XV wieku. Odbywający się w 1420 roku synod diecezji krakowskiej zebrał najważniejsze regulacje kanoniczne dotyczące chrztu. W części poświęconej sakramentom świętym zaznaczone zostało, że chrzest jest niezbędny do osiągnięcia zbawienia. Do jego przyjęcia konieczne jest użycie wody, zachowanie właściwej formy i odpowiednia intencja. Nie jest natomiast istotny status ani przygotowanie duchowe osoby mającej udzielić chrztu. W razie konieczności może być nią nawet niewierzący³¹. Dla problemu nawracania innowierców największe znaczenie miał statut biskupa chełmskiego Jana Biskupca z synodu odbytego między 1434 a 1440 rokiem, w którym poruszono kwestię chrztu dorosłych oraz chrzczenia dzieci innowierców i schizmatyków bez zgody ich rodziców³².

Na ziemiach polskich chętnie posługiwano się obcymi podręcznikami duszpasterskimi, ale uczeni pisali także własne dzieła o charakterze teologiczno-pastoralnym³³. Komplementarny wykład na temat metod i form chrztu został wyłożony w podręczniku dla duchowieństwa nazwanym *Tractatus sacerdotalis*, napisanym ok. 1430 roku przez Mikołaja z Błonia zwanego Pszczółką (zm. po 1442), doktora prawa kanonicznego³⁴. Dzieło to zostało opracowane na zlecenie biskupa poznańskiego Stanisława Ciołka w związku z ujawnieniem licznych nadużyć i zaniedbań księży diecezjalnych. Jego celem było uporządkowanie przepisów liturgicznych, a także klarowne przedstawienie nauki o sakramentach i zasadach kanonicznych³⁵. Uczony omówił w nim detalicznie znaczenie chrztu, warunki jego przyjęcia oraz przebieg i formy ceremonii chrzcielnej, które miały od tamtej pory obowiązywać na terenie całej metropolii gnieźnieńskiej. Nie pominął przy tym wątku innowierców.

Mikołaj z Błonia przypomniał, że chrzest stanowi pierwszy i najważniejszy sakrament, bez którego nie ma możliwości osiągnięcia zbawienia. To znak, który pozwala odróżnić chrześcijan od niewiernych. Chrzest przy użyciu wody jest niezbędny do tego, aby móc stać się członkiem Kościoła wierzących³⁶,

³¹ *Statuta Alberti Jastrzębiec episcopi Cracoviensis*, ed. U. Hayzmann, w: SPPP, t. 4, wyd. Z.A. Helcel, Kraków 1875, s. 64–65.

³² *Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w.*, ed. J. Sawicki, Lublin 1948 (Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne, t. 4), s. 129–131.

³³ M.T. Zahajkiewicz, *Teoria duszpasterstwa*, w: *Dzieje teologii katolickiej...*, t. 1, s. 214–244.

³⁴ M.T. Zahajkiewicz, *Tractatus sacerdotalis Mikołaja z Błonia na tle teologii przełomu wieku XIV i XV*, Lublin 1979, s. 15–23.

³⁵ Z. Kowalska, *Stanisław Ciołek (†1437). Podkanclerzy królewski, biskup poznański, poeta dworski*, Universitas, Kraków 1993, s. 80.

³⁶ *Tractatus sacerdotalis de sacramentis, deque divinis officiis et eorum administratoribus*, Cracoviae 1519, k. 4r.

niemniej istnieją dwie okoliczności, kiedy obmycie głowy wodą nie stanowi warunku koniecznego do zmazania grzechu pierworodnego i uzyskania łaski uświęcającej. Pierwszą jest brak osoby, która mogłaby tego sakramentu udzielić mimo szczerej chęci nieochrzczonego. Druga to męczeńska śmierć za Chrystusa mimo faktycznego nieprzyjęcia chrztu. W obu przypadkach uznaje się, że taka osoba rzeczywiście wyznawała wiarę chrześcijańską i przyjęła chrzest w sposób duchowy, choć nie fizyczny³⁷.

Zgodnie z nauczaniem Kościoła chrzest ma być aktem wolnej woli i nikogo nie można do niego przymusić siłą³⁸. Osoba mająca przystąpić do sakramentu powinna zaakceptować całą procedurę obrzędu chrzcielnego i podporządkować się całkowicie przepisom, wypowiadając stosowne formuły oraz wykonując właściwe znaki. W tej kwestii również nie można nikogo zmuszać do jakichkolwiek czynności. Chrzest ma bowiem oznaczać, że nowy członek Kościoła w pełni uznaje oraz akceptuje prawo chrześcijańskie, obrzędy i doktrynę. Zgodnie z *Dekretem* Gracjana³⁹ w przypadku chrztu żyda czy poganina przed samym aktem chrzcielnym niezbędne jest zapoznanie kandydata z zasadami wiary chrześcijańskiej, z wyjątkiem nagłej konieczności, czyli groźby rychłej śmierci. Dorosłych katechumenów należy nauczyć katechizmu o Trójcy Świętej, Wcieleniu, Męce Pańskiej, Sądzie Ostatecznym i stworzeniu człowieka. Pozostałe prawdy przekazuje się już po przyjęciu chrztu. W trakcie samej ceremonii osobie przyjmującej chrzest zadaje się pytania dotyczące *Credo* i dogmatów wiary. Gdy jest to osoba dorosła, wówczas odpowiedzi powinna udzielić samodzielnie. Pszczołka wskazał, że na Mazowszu stosowano odmienną praktykę – mianowicie, że to rodzice chrzestni odpowiadali za dorosłego katechumena, co zostało uznane przez niego za niewłaściwe⁴⁰.

Podręcznik regulował również kwestię chrztu zbiorowego, przyjmując rozwiązanie proponowane przez Tomasza z Akwinu. W takim przypadku nie należało mówić: „Ego baptiso vos”, ale zachować formułę w liczbie pojedynczej, z wyjątkiem sytuacji, gdy mające zostać ochrzczone dzieci znajdowałyby się w stanie agonalnym. Wtedy jedynie, zdaniem Mikołaja z Błonia, można zastosować formułę zbiorowego chrztu⁴¹.

Aby chrzest był ważny, nie jest wymagane, aby osoba udzielająca sakramentu pozostawała w stanie wolnym od grzechu śmiertelnego. Chrzest udzielany przez schizmatyka, heretyka czy osobę, która została wykluczona ze wspólnoty Kościoła, był niekiedy kwestionowany przez niektórych teologów. Mikołaj z Błonia nie podzielał ich opinii, wskazując, że wiara chrzciciela

³⁷ Tamże, k. 4(bis)v–5r.

³⁸ Tamże, k. 5r.

³⁹ *Decretum magistri Gratiani...*, pars: *De consecr.*, D. 4, c. 93, kol. 1392.

⁴⁰ *Tractatus sacerdotalis...*, k. 6v.

⁴¹ Tamże, k. 5v.

nie jest w tym przypadku istotna. Hipotetycznie nawet żyd czy poganin może udzielić chrztu, o ile zachowa wszelkie stosowne formuły i czynności chrzcielne, chociaż naturalnie lepiej otrzymać sakrament od dobrego kapłana. Każdy człowiek jest bowiem stworzeniem Bożym, a udzielając chrztu, czyni to niejako w zastępstwie Boga⁴². Podobna konkluzja znajdowała się także w aktach synodalnych biskupa chełmskiego Jana Biskupca⁴³.

Zdaniem Mikołaja z Błonia formuła chrzcielna stosowana przez Greków i Rusinów jest niepełna, stąd rodzą się wątpliwości co do ważności sakramentu udzielanego w ten sposób. Autor stanął na stanowisku, że wprowadzić rytuał stosowany w Kościele katolickim jako jedyny jest pełny i doskonały, niemniej chrzest według rytu wschodniego również pozostaje ważny i nie wymaga się jego powtórzenia przy konwersji chrześcijanina obrządku wschodniego na wiarę rzymską. Gdyby jednak istniały wątpliwości co do skuteczności sakramentu, wówczas można go ponowić, przy czym należy wtedy wypowiedzieć formułę: „si baptisatus es, ego te non baptiso, si non, dum baptisatus es, ego te baptiso in nomine Patri, etc.”⁴⁴. W ten sposób uczony zajął stanowisko starające się godzić dwa przeciwstawne poglądy odnośnie do rebaptyzacji Rusinów i Greków⁴⁵.

Przy pisaniu swojego dzieła Mikołaj z Błonia korzystał z podobnych podręczników znanych w innych krajach. Popularnymi kompendiami w średnio-wiecznej Europie były: *Liber regulae pastoralis* papieża Grzegorza Wielkiego, *Rationale divinorum officiorum* Wilhelma Duranda czy wykład o sakramentach *Manipulus curatorum* Gwidona z Montrocher. Wiele kwestii zostało zaczerpniętych także od Hugona ze św. Wiktora (*De sacramentis*) i Tomasza z Akwinu (komentarz do *Sentencji* Piotra Lombarda)⁴⁶. Dobór *auctoritates* opowiadających się za wyrozumiałą postawą wobec innowierców i poszanowaniem wolnej woli przy nawracaniu wydawał się dla przedstawicieli polskiego środowiska intelektualnego naturalny.

W planach biskupa Stanisława Ciołka podręcznik miał mieć charakter uniwersalny, ponieważ ujednolicenie liturgii i obrzędów miało stanowić remedium na różnego rodzaju nowinki religijne przemycane przez grupy heterodoksyjne.

⁴² Tamże, k. 5v–6r. Por. *Decretum magistri Gratiani...*, pars: *De consecr.*, D. 4, c. 23–31, kol. 1368–1371.

⁴³ *Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej...*, s. 130.

⁴⁴ *Tractatus sacerdotalis...*, k. 4v–4(bis)r.

⁴⁵ W Królestwie Polskim temat ten miał istotne znaczenie w kontekście starań Władysława Jagiełły o małżeństwo z ruską księżniczką Zofią Holszańską, która została ochrzczona w rycie wschodnim. Zob. J. Sawicki, „*Rebaptisatio Ruthenorum*” w *świecie polskiego ustawodawstwa synodalnego w XV i XVI wieku*, w: *Pastori et magistro. Praca zbiorowa wydana dla uczczenia jubileuszu 50-lecia kapłaństwa biskupa doktora Piotra Kałwy, profesora i wielkiego Kanclerza KUL*, red. A. Krupa, Lublin 1966, s. 234.

⁴⁶ M.T. Zahajkiewicz, *Tractatus sacerdotalis...*, s. 37–51.

Przepisy wyłożone w traktacie miały zostać wprowadzone na terenie całej diecezji pod groźbą kar. Pozostałe diecezje chętnie skorzystały z gotowego rozwiązania i w krótkim czasie podręcznik stał się powszechnie używanym kompendium nie tylko w Królestwie Polskim, ale też poza jego granicami. Na temat sakramentu chrztu wypowiadali się także inni autorzy podręczników pastoralnych, niemniej to *Tractatus sacerdotalis* odegrał najbardziej znaczącą spośród pism polskich uczonych rolę w upowszechnianiu pokojowej idei misyjnej⁴⁷.

Dużo mniejszy zasięg miały komentarze krakowskich profesorów pisane na użytek wykładów uniwersyteckich, choć opinie w nich wyrażone stanowią ważne świadectwo poszukiwania przez przedstawicieli polskiej elity intelektualnej odpowiedzi na istotne pytania dotyczące form nawracania innowierców. Na uwagę zasługują wypowiedzi dwóch znanych doktorów prawa kanonicznego i teologii – Benedykta Hessego z Krakowa (zm. 1456) i jego ucznia Tomasa Strzępińskiego (zm. 1460).

Pierwszy z nich był autorem monumentalnego komentarza do Ewangelii św. Mateusza, pisanego w latach 1432–1449⁴⁸. Jakkolwiek uczony sięgnął do wielu *auctoritates*, to jednak schemat *lectio* został zaczerpnięty głównie z komentarza do tej samej Ewangelii autorstwa Mikołaja Gorrana, zaś część szczegółowa (*quaestio*) opierała się na komentarzu Augustyna z Ankony i *Sumie teologicznej* Tomasza z Akwinu⁴⁹. Benedykt Hesse ogólnie opowiadał się za zasadą tolerancji wobec innowierców, aprobując istnienie państw pogan oraz popierając pełne ich prawo do posiadania władzy i własności. Równocześnie zalecał ograniczenie kontaktów z żydami i krytykował zwyczaje pogańskie⁵⁰.

Wypowiadając się na temat chrystianizacji niewiernych, Hesse zwracał uwagę, że głoszenie Słowa Bożego może się odbywać jedynie wśród innowierców życzliwie usposobionych. U muzułmanów jest to niemożliwe, ponieważ nie chcą oni utrzymywać kontaktów z chrześcijanami. Warto natomiast zabiegać o nawrócenie żydów i heretyków żyjących pośród wierzących. Nikogo nie można jednak na siłę przekonywać do wiary, ponieważ konieczne jest pozostawienie nawracanym wolnej woli. Tak samo też nie można chrzcić nieletnich bez zgody ich rodziców. Dopóki pozostają oni pod ich opieką, nie godzi się postępować wbrew ich woli, nawet jeśli poprzez ochrzcenie takich dzieci zapewniłoby się im zbawienie⁵¹. Jednoznaczny przepis w niemal dosłownym

⁴⁷ M.T. Zahajkiewicz, *Teoria duszpasterstwa...*, s. 232–233.

⁴⁸ M. Rechowicz, *Hesse Benedykt*, w: PSB, t. 9, s. 485. Komentarz do rozdziałów 1–23 został wydany – zob. *Benedicti Hesse Lectura super Evangelium Matthaei*, ed. W. Bucichowski, Warszawa 1979–1990 (Textus et studia historiam theologiae in Polonia excoltae spectantia, vol. 8, 13, 16, 18, 21, 24, 26–27).

⁴⁹ M. Rechowicz, *Święty Jan Kanty i Benedykt Hesse w świetle krakowskiej kompilacji teologicznej z XV w. Studia nad Komentarzem do św. Mateusza*, Lublin 1955, s. 138–139.

⁵⁰ Więcej na ten temat zob. W. Świeboda, *Innowiercy w opiniach prawnych...*, s. 255–267.

⁵¹ *Benedicti Hesse Lectura...*, cap. 6–8, Warszawa 1985, s. 188–189.

brzmieniu znalazł się w statutach synodalnych diecezji chełmskiej biskupa Jana Biskupca⁵².

Tomasz Strzępiński w komentarzu do *Klementyn* ukończonym w 1432 roku⁵³, podobnie jak Hesse, postawił pytanie o dopuszczalność odbierania dzieci innowiercom przez władców chrześcijańskich w celu ich ochrzczenia. Zwrócił przy tym uwagę na sprzeczność przepisów prawnych w tym zakresie. Ostatecznie, jego zdaniem, należy oddać pierwszeństwo prorocत्व Izajasza (Iz 10, 20–22) i Jeremiasza (Jr 23, 6), wedle których przy końcu świata żydzi zwrócą się ku prawdziwej wierze i zostaną zbawieni⁵⁴. Z tego powodu należy odwoływać się do tych ustępów *Dekretu* Gracjana, które wyraźnie sprzeciwiają się udzielaniu przymusowego chrztu lub sprzedaży poddanych przez ich zwierzchników⁵⁵. Równocześnie nie można przeszkadzać żydom w przyjęciu chrztu, jeśli pragną tego dokonać. Gdyby jacykolwiek inni żydzi próbowali zapobiec konwersji, wówczas mogą zostać pociągnięci do odpowiedzialności karnej jak za uprawianie prozelityzmu⁵⁶.

W napisanych znacznie wcześniej anonimowych kwestiach, głównie do Księgi Rodzaju z początku XV wieku⁵⁷, również poruszony został problem chrztu dzieci innowierców. Ogólnie autor stał na stanowisku zbieżnym z poglądami Tomasza z Akwinu dotyczącymi konieczności poszanowania praw oraz obyczajów żydów i pogan. Jego zdaniem dzięki tolerancji niewierni znacznie chętniej decydują się na przystąpienie do Kościoła i nikogo nie można przymuszać do przyjęcia wiary⁵⁸. Natomiast kontrowersja związana z możliwością odbierania dzieci innowiercom w celu ich ochrzczenia nie została przez niego jednoznacznie rozwiązana. Poprzestał on na zestawieniu dwóch przeciwstawnych opinii – św. Tomasza i Gwidona z Baisio⁵⁹. Ten pierwszy był zdecydowanym przeciwnikiem tej praktyki⁶⁰, drugi zaś podkreślał, że w przypadku nagłej śmierci takiego dziecka chrzest zapewni mu zbawienie⁶¹. Pozostawienie

⁵² *Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej...*, s. 163.

⁵³ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), rkps BK 51; zob. *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, oprac. J. Rył, Lublin 1983, s. 48.

⁵⁴ AAG, rkps BK 51, s. 421.

⁵⁵ *Decretum magistri Gratiani...*, D. 45, c. 3, kol. 160–161; C. 28, q. 1, c. 11, kol. 1087.

⁵⁶ AAG, rkps BK 51, s. 436.

⁵⁷ BJ, rkps 1314, s. 329–406; zob. *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinarum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, t. 8, comp. M. Kowalczyk et al., Biblioteka Jagiellońska, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Cracoviae 2004, s. 239–242.

⁵⁸ BJ, rkps 1314, s. 385–387. Por. W. Świeboda, *Innowiercy w opiniach prawnych...*, s. 281–285.

⁵⁹ BJ, rkps 1314, s. 387.

⁶⁰ M.A. Tapie, 'Spiritualis Uterus'. *The Question of Forced Baptism and Thomas Aquinas's Defense of Jewish Parental Rights*, "Bulletin of Medieval Canon Law" 2018, 35, s. 307–329.

⁶¹ K. Stow, *The Church and the Jews: St. Paul to Pius IX*, in: Tenze, *Popes, Church, and Jews in the Middle Ages. Confrontation and Response*, Routledge, Hampshire 2007, s. 41, 59.

otwartej odpowiedzi na ważne z punktu widzenia teologii misyjnej pytanie w pewnym stopniu stoi w opozycji do stanowiska uczonych polskich. Trzeba jednak zwrócić uwagę na czas powstania tekstu, który na podstawie znaków wodnych można datować na pierwszą dekadę XV wieku⁶², a więc znacznie wcześniej, niż doszło do ukształtowania się polskiej myśli tolerancyjnej wobec innowierców. Także jego proveniencja pozostaje nieustalona. Wiadomo, że rękopis został przywieziony z Czech⁶³, zatem niewykluczone, iż również autora dzieła należy poszukiwać w środowisku czeskich uczonych.

W przedstawionych wypowiedziach piętnastowiecznych kronikarzy i uczonych na temat chrztu pogan da się zauważyć dwa główne obszary zainteresowania. Pierwszy z nich to forma ewangelizacji oraz warunki, jakie muszą spełnić zarówno osoby katechizujące, jak i katechumeni, by w ogóle mogło dojść do udzielenia pierwszego z sakramentów. Prowadzący misje mieli wykazać się życzliwością, cierpliwością i wzorową postawą moralną. Tylko w ten sposób mogli skutecznie zasiać ziarno wiary wśród pogan. Okres poprzedzający samo przyjęcie chrztu miał być możliwie krótki, ale wystarczający do tego, aby przekazać najważniejsze prawdy wiary. W tym czasie należało wzbudzić u katechumenów prawdziwą chęć przyjęcia nowej wiary, gdyż tylko wówczas chrzest stawał się ważny. Drugi obszar, na który polscy uczeni zwracali uwagę w kontekście chrztu innowierców, to sama forma chrzcielna. Ważne miejsce zajmowały uchwały synodalne, które zawierały regulacje prawne mające obowiązywać na terenie poszczególnych diecezji. Za ich redakcją niejednokrotnie odpowiadali polscy intelektualiści, którzy czerpali wzorce z podręczników pastoralnych. Te zaś uwzględniały praktyki stosowane przez duchowieństwo polskie w procesie chrystianizacyjnym. Z tego powodu wypowiedzi uczonych na temat metod nawracania i zalecanych formuł chrzcielnych nie były oderwane od realiów i miały swoje przełożenie w praktyce. Sukcesy na polu misyjnym były chętnie eksponowane w propagandzie i wykorzystywane jako oręż w walce z państwem zakonu krzyżackiego. Z kolei na potrzeby dalszej pracy duszpasterskiej stosowane metody okazały się na tyle skuteczne, że weszły do oficjalnych przepisów liturgicznych i funkcjonowały przez wiele kolejnych lat.

⁶² *Catalogus...*, s. 243.

⁶³ Tamże, s. 244.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie: rkps BK 51.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie: rkps 1314.

Źródła drukowane

Acta concilii Constanciensis, vol. 2, ed. H. Finke, Münster 1923.

Benedicti Hesse Lectura super Evangelium Matthaei, ed. W. Bucichowski, Warszawa 1979–1990 (Textus et studia historiam theologiae in Polonia excultae spectantia, vol. 8, 13, 16, 18, 21, 24, 26–27).

Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. 2, ed. A. Lewicki, Cracoviae 1891 (Monumenta mediae aevi historica, t. 12).

Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430, ed. A. Prochaska, Cracoviae 1882 (Monumenta mediae aevi historica, t. 6).

Decretum magistri Gratiani, in: *Corpus Iuris Canonici*, t. 1, ed. Ae. Friedberg, Lipsiae 1879.

Ehrlich L., *Pisma wybrane Pawła Włodkowica*, t. 1, Warszawa 1968.

Joannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, lib. 10: (1370–1405), ed. D. Turkowska et al., Varsaviae 1985; lib. 11: (1413–1430), ed. D. Turkowska et al., Wydawnictwo Naukowe PWN, Varsaviae 2000.

Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w., ed. J. Sawicki, Lublin 1948 (Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne, t. 4).

S. Thomae Aquinatis Summa theologiae, vol. 5, Taurini 1928.

Statuta Alberti Jastrzębiec episcopi Cracoviensis, ed. U. Hayzmann, w: *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 4, wyd. Z.A. Helcel, Kraków 1875, s. 61–86.

Tractatus sacerdotalis de sacramentis, deque divinis officiis et eorum administratoribus, Cracoviae 1519.

Opracowania

Bar P., *Dwie wersje skargi „Propositio Polonorum” oraz kwestia jej genezy*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2020, 24, s. 15–35.

Bylina S., *Człowiek i zaświaty. Wizje kar pośmiertnych w Polsce średniowiecznej*, Upowszechnianie Nauki–Oświata UN-O, Warszawa 1992.

Carroll W.H., *Historia chrześcijaństwa*, t. 2: *Budowanie chrześcijaństwa*, tłum. J. Przybył, Wydawnictwo Wektory, Wrocław 2010.

Catalogus codicum manuscriptorum mediae aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur, t. 8, comp. M. Kowalczyk et al., Biblioteka Jagiellońska, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Cracoviae 2004.

- Chryścianizacja Europy. Kościół na przełomie I i II tysiąclecia*, red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2014.
- Cramer P., *Baptism and Change in the Early Middle Ages c. 200–c. 1150*, Cambridge University Press, Cambridge 1993.
- Daniélou J., Marrou H.I., *Historia Kościoła*, t. 1: *Od początków do roku 600*, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1984.
- Ferguson E., *Baptism in the Early Church. History, Theology, and Liturgy in the First Five Centuries*, Eerdmans Publishing Co., Michigan 2009.
- Fijałek J., *Kościół rzymskokatolicki na Litwie*, w: *Chryścianizacja Litwy*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1987, s. 129–318.
- Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, oprac. J. Rył, Lublin 1983.
- Knowles M.D., Obolensky D., *Historia Kościoła*, t. 2: *600–1500*, tłum. R. Turzyński, Warszawa 1988.
- Korczak L., *Chryścianizacja Litwy za panowania Władysława Jagiełły*, w: *Święta Jadwiga Królowa a chryścianizacja Litwy*, red. H. Byrska, J. Dziasek, Parafia pw. Świętej Jadwigi Królowej, Kraków 2010, s. 46–54.
- Kosman M., *Od chrztu do chryścianizacji. Polska – Ruś – Litwa*, Książka i Wiedza, Warszawa 1992.
- Kowalska Z., *Stanisław Ciolek (†1437). Podkanclerzy królewski, biskup poznański, poeta dworski*, Universitas, Kraków 1993.
- Kumor B., *Organizacja diecezji litewskich do końca XV wieku*, w: *Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*, red. M.T. Zahajkiewicz, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1990, s. 77–90.
- Kurtyka J., „*Senex ambulans*”. Arcybiskup lwowski Jan Rzeszowski (1345/46–1436), „*Nasza Przyszłość*” 1992, 77, s. 57–101.
- Kwiatkowski S., *Zakon niemiecki w Prusach a umysłowość średniowieczna. Scholastyczne rozumienie praw natury a etyczna i religijna świadomość Krzyżaków około 1420 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1998.
- Maertens T., *Histoire et pastorale du rituel du catéchuménat et du baptême*, Bruges 1962.
- Rechowicz M., *Hesse Benedykt*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 9, Wrocław–Kraków–Warszawa 1960, s. 485–486.
- Rechowicz M., *Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XIV wieku)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. M. Rechowicz, Lublin 1974, s. 17–91.
- Rechowicz M., *Święty Jan Kanty i Benedykt Hesse w świetle krakowskiej kompilacji teologicznej z XV w. Studia nad Komentarzem do św. Mateusza*, Lublin 1955.
- Riché P., *Od Grzegorza Wielkiego do Pepina Krótkiego (od VII do połowy VIII wieku)*, w: *Historia chrześcijaństwa*, t. 4: *Biskupi, mnisi i cesarze, 610–1054*, red. G. Dagron, P. Riché, A. Vauchez, tłum. A. Kuryś, Wydawnictwo Krupski i S-ka, Warszawa 1999, s. 491–530.
- Sawicki J., „*Rebaptisatio Ruthenorum*” w świetle polskiego ustawodawstwa synodalnego w XV i XVI wieku, w: *Pastori et magistro. Praca zbiorowa wydana dla uczczenia jubileuszu 50-lecia kapłaństwa biskupa doktora Piotra Kałwy, profesora i wielkiego Kanclerza KUL*, red. A. Krupa, Lublin 1966, s. 229–245.
- Sesboüé B., *Poza Kościołem nie ma zbawienia. Historia formuły i problemy interpretacyjne*, tłum. A. Kuryś, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów W drodze, Poznań 2007.
- Stachura M., *W poszukiwaniu istoty „przestępstwa” innowierców – studia nad terminologią ustaw wymierzonych w niekatolików wydanych w latach 364–450/455*, w: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności*, red. T. Derda, E. Wipszycka, t. 5, Universitas, Kraków 2004, s. 219–269.

- Stow K., *The Church and the Jews: St. Paul to Pius IX*, in: K. Stow, *Popes, Church, and Jews in the Middle Ages. Confrontation and Response*, Routledge, Hampshire 2007, s. 1–70.
- Strzelczyk J., *Apostołowie Europy*, wyd. 2, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.
- Świeboda W., *Innowiercy w opiniach prawnych uczonych polskich w XV wieku. Paganie, żydzi, muzułmanie*, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Kraków 2013.
- Świeboda W., *Neofici w Polsce i na Litwie w dobie kryzysu Kościoła na przełomie XIV i XV wieku*, w: *Ecclesia semper reformanda. Kryzysy i reformy średniowiecznego Kościoła*, red. T. Gałuszka OP, T. Graff, G. Ryś, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Kraków 2013, s. 357–372.
- Tapie M.A., ‘*Spiritualis Uterus*’. *The Question of Forced Baptism and Thomas Aquinas’s Defense of Jewish Parental Rights*, “Bulletin of Medieval Canon Law” 2018, 35, s. 307–329.
- Wipszycka E., *Kościół w świecie późnego antyku*, wyd. 2, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017.
- Zahajkiewicz M.T., *Chrzest Litwy*, w: *Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*, red. M.T. Zahajkiewicz, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1990, s. 33–56.
- Zahajkiewicz M.T., *Teoria duszpasterstwa*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. M. Rechowicz, Lublin 1974, s. 211–248.
- Zahajkiewicz M.T., *Tractatus sacerdotalis Mikołaja z Błonia na tle teologii przełomu wieku XIV i XV*, Lublin 1979.